

УДК 343.9

Д. Ю. ГУРЕНКО, В. П. ЄМЕЛЬЯНОВ

Дмитро Юрійович Гуренко, кандидат юридичних наук, старший викладач Харківського національного університету внутрішніх справ

Вячеслав Павлович Ємельянов, доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету внутрішніх справ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ

Суб'єкт злочину є невід'ємним елементом злочину та обов'язковою ознакою складу злочину. Відсутність у діянні ознак суб'єкта злочину, встановлених кримінальним законом, свідчить про відсутність складу злочину. Суб'єкт злочину в загальному розумінні – це особа, яка вчинила злочин. У більш вузькому, спеціальному розумінні суб'єкт злочину – це особа, яка здатна нести кримінальну відповідальність у випадку вчинення нею умисного або необережного діяння, передбаченого кримінальним законом. Тому питання про суб'єкта злочину має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Зазначена проблематика тією чи іншою мірою розглядалася у роботах таких українських вчених, як В. Ф. Антипенко, В. І. Борисов, А. А. Васильєв, В. О. Глушков, І. М. Даньшин, М. В. Ємельянов, В. В. Лень, П. С. Матишевський, Ю. А. Пономаренко, М. В. Семикін, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. В. Устименко та інших. Але останнім часом наукові дослідження у зазначеній сфері активізувалися, що значною мірою обумовлено положеннями Розділу XIV-1 Загальної частини Кримінального кодексу України «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» та положеннями ст. 24 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», яка встановлює підстави відповідальності організації за терористичну діяльність. Ці законодавчі положення породжують питання про те, чи визнає чинне законодавство суб'єктом злочинів будь-які колективні утворення, чи таким традиційно залишається лише фізична особа.

З усіх численних ознак, що характеризують особистість злочинця, закон виділяє такі, що свідчать про її здатність нести кримінальну відповідальність. Згідно зі ст. 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Тобто, кримінальний закон наділяє суб'єкта злочину такими трьома взаємопов'язаними ознаками: 1) фізична особа; 2) осудна особа; 3) особа, яка досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Це узгоджується також з положеннями ст. ст. 6, 7 і 8 КК, відповідно до яких нести кримінальну відповідальність можуть громадяни України, іноземці й особи без громадянства. Отже, суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, тобто людина. Не можуть бути суб'єктом злочину юридичні особи, держава чи будь-які інші колективні утворення.

Цих принципових позицій кримінального закону не порушують ті положення, які містяться у Розділі XIV-1 Загальної частини КК України, котрий має назву «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», оскільки згідно зі ст. 96-3 КК підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є вчинення її уповноваженою особою будь-якого із злочинів, перелічених у зазначеній статті¹. Тобто, з цих нових положень цілком зрозуміло, що суб'єктом злочину тут визнається не юридична особа, а її уповноважена особа. Юридична особа лише несе певну відповідальність за вчинення суб'єктом злочину (уповноваженою особою) кримінально караного діяння. При цьому, як зазначається у науковій літературі, відповідальність юридичної особи настає лише у разі вчинення її уповноваженою особою вказаного у ст. 96-3 КК злочину від імені юридичної особи, а сам перелік злочинів, вчинення яких уповноваженою особою відповідно до ст. 96-3 КК тягне застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, є вкрай обмеженим та вичерпним, тобто не має загального значення для КК України в цілому, тоді як категорія «суб'єкт злочину» є загальною для кримінального законодавства. До того ж, заходи кримінально-правового характеру, що можуть застосовуватися до юридичних осіб згідно зі ст. 96-6 КК, за своєю суттю не є кримінальним покаранням, оскільки виходять за межі системи криміналь-

них покарань, встановленої ст. ст. 50–64 КК України, тому й підстави для звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру передбачені у ст. 95-5 КК, тобто окремо від підстав звільнення особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності (Розділ IX Загальної частини КК) та звільнення засудженого від покарання та його відбування (Розділ XII Загальної частини КК)².

Тому слід погодитись з існуючою у кримінально-правовій літературі позицією, що не можуть бути визнані суб'єктом злочину юридичні особи (підприємства, установи, громадські організації тощо), а заходи кримінально-правового характеру не є кримінальною відповідальністю³. Тим більше не можуть бути суб'єктами злочинів будь-які неформальні формування, хоча в літературі іноді зустрічаються такі висловлювання, які потребують певних уточнень, коли вказується, наприклад, що «конкретними суб'єктами тероризму є терористичні організації, групи, а також окремі особи»⁴. Згідно з КК України конкретними суб'єктами злочинів, у тому числі терористичних, можуть бути тільки конкретні фізичні особи, які вчиняють злочини, створюють терористичні групи чи терористичні організації, беруть участь у них чи керують ними, які створюють юридичні особи, керують ними та працюють в них, при цьому використовуючи іноді діяльність юридичної особи для досягнення злочинних цілей тих чи інших фізичних осіб.

Водночас у кримінально-правовій літературі існує позиція про необхідність визнання суб'єктом злочину не лише фізичних осіб, а й юридичних. Прихильники визнання юридичної особи суб'єктом злочину мотивують свою позицію тим, що юридичні особи можуть заподіювати значно більшу шкоду суспільству⁵, а також тим, що санкції, які передбачені в цивільному й адміністративному законодавстві, є значно меншими і не мають, на їх думку, належної ефективності⁶. Так, російський дослідник А. В. Наумов у зв'язку з цим пише: «Відповідальність юридичних осіб в кримінальному праві не випадково виникла в країнах з ринковою економікою. І якщо ми серйозно думаємо про роздержавлення і приватизацію власності, включаючи промислові підприємства, то рішення про можливість кримінальної відповідальності юридичних осіб неминуче буде прийняте і в нас. Який сенс від того, що в результаті чорнобильської трагедії декілька конкретних її винуватців були засуджені до тривалих строків позбавлення волі?»⁷. Але чи багато користі від притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб?

Сама практика в країнах, де цей кримінально-правовий інститут існує, свідчить про численні труднощі в застосуванні та досить малу ефективність. «Існують серйозні сумніви, – вказують Б. С. Никифоров і Ф. М. Решетников, – стосовно реальності тих заходів, яким піддаються корпорації в тих рідких випадках, коли порушені проти них кримінальні справи закінчуються судовим процесом і винесенням обвинувального вироку. Збитки від штрафу, накладеного на корпорацію, нерідко перекладаються нею або на пересічних утримувачів акцій, які не мають ніякого відношення до зловживань ради директорів чи до вищих службовців корпорації, або взагалі компенсуються тим, що «послуги», які надаються корпорацією, або товари, які постачаються нею, після сплати штрафу сплачуються споживачами за більш високою ціною»⁸. Н. Є. Крилова та А. В. Серебреннікова також зазначають: «Після введення в дію нового КК Франції було декілька випадків притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. В усіх випадках юридичним особам був накладений штраф. ...Зокрема, з рішень не видно, чи встановлював суд тих осіб, які в реальності вчинили злочинне діяння»⁹.

Таке становище не відповідає притаманним кримінальному праву принципам особистої та винної відповідальності, оскільки «за колективною відповідальністю юридичної особи можуть критися істинні винуватці злочину»¹⁰. Саме це й демонструє часом закордонний досвід притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб. Тому основоположним є принцип визнання суб'єктом злочину виключно фізичну особу, оскільки всі найважливіші інститути кримінального права – кримінальної відповідальності, покарання, співучасті, необхідної оборони, осудності тощо – традиційно будуються на цієї основі.

Принцип особистої відповідальності в той же час не може виключати відповідальності юридичної особи за вчинений її працівником злочин з використанням можливостей і повноважень даної юридичної особи. У зв'язку з цим один із прибічників встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб Б. В. Волженкін робить наступні висновки: «Тому доцільно розрізняти суб'єкта злочину і суб'єкта кримінальної відповідальності. Злочин як суспільно небезпечне, протиправне і винне діяння може вчинити тільки фізична особа, яка має свідомість і волю. Саме таке діяння, що містить усі ознаки відповідного складу злочину, є підставою кримінальної відповідальності. А ось нести кримінальну відповідальність за таке діяння можуть не тільки фізичні, але, за певних умов, і юридичні особи. Значить, завдання в тому, щоб визначити умови, за яких юридична особа нестиме кримінальну відповідальність за злочин, вчинений фізичною особою, і поряд з фізичною особою»¹¹. Але з такою позицією можна погодитись лише частково. Дійсно, вчинити злочин, тобто бути суб'єктом злочину, може тільки фізична особа, яка має свідомість і волю. Однак, і кримінальну відповідальність може нести тільки суб'єкт злочину, бо суб'єктом кримінальної відповідальності може бути тільки суб'єкт злочину, оскільки відповідно до кримінально-правових принципів і кримінального законодавства ці поняття є однозначними. Зокрема, Розділ IV Загальної частини КК України так і називається: «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)».

У цьому зв'язку М. В. Семикін, полемізуючи з Б. В. Волженкіним, цілком слушно стверджує наступне: «Тому розрізняти слід не суб'єкта злочину і суб'єкта кримінальної відповідальності, а суб'єкта злочину і суб'єкта (суб'єктів) відповідальності за вчинений злочин. Остання категорія включає в себе не тільки суб'єкта кримінальної відповідальності (суб'єкта злочину), але також і суб'єктів іншої відповідальності – юридичних та фізичних осіб, які можуть нести матеріальну, адміністративну, моральну, дисциплінарну відпові-

дальність у зв'язку з вчиненням суб'єктом кримінальної відповідальності злочином. Наприклад, за транспорту пригоду кримінальну відповідальність несе працівник, який керував транспортним засобом, матеріальну відповідальність – транспортне підприємство, а деякі керівники можуть понести дисциплінарну відповідальність. За злочинні дії неповнолітніх правопорушників несуть матеріальну відповідальність їхні батьки або особи, котрі їх замінюють. Цей механізм давно налагоджений в чинному законодавстві і немає ніякої необхідності перевантажувати кримінальне законодавство якимиись новими видами суб'єктів кримінальної відповідальності. Найвним прикладом тому може слугувати Розділ VI Закону України «Про боротьбу з тероризмом», де встановлюється відповідальність за участь у терористичній діяльності. Так, згідно зі ст. 23 Закону, особи, винні в терористичній діяльності, притягаються до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому законом, тоді як організація, відповідальна за вчинення терористичного акту і визнана рішенням суду терористичною, згідно зі ст. 24 Закону підлягає ліквідації, а належне їй майно конфіскується. Тобто для прийняття стосовно організації таких суворих заходів зовсім не обов'язково визнавати її суб'єктом злочину, достатньо визнати її суб'єктом відповідальності за вчинений фізичними особами злочин та вжити ефективних заходів, не називаючи їх кримінальним покаранням»¹².

Дійсно, юридична особа може нести відповідальність за злочини фізичних осіб, які входять до її складу, проте ця відповідальність не кримінальна, а якась інша. Найчастіше це матеріальна, адміністративна чи моральна відповідальність. У деяких випадках, які прямо передбачені у вичерпному переліку, встановленому у ст. 96-3 КК України, до юридичної особи можуть бути застосовані заходи кримінально-правового характеру. Підставами для застосування до юридичної особи цих заходів, відповідно до ст. 96-3 КК, є вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених ст. ст. 109, 110, 113, 146, 147, 160, 258–258-5, 260, 262, 306, частинами першою і другою ст. 368-3, частинами першою і другою ст. 368-4, ст. ст. 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України. Проте за своєю суттю ці заходи кримінально-правового характеру не є кримінальним покаранням. Вони можуть застосовуватися лише у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності певної уповноваженої особи та поряд з нею і не надають юридичній особі ознак суб'єкта злочину (суб'єкта кримінальної відповідальності).

Аналогічний підхід повинен бути і в тих випадках, коли сприяння злочинцям та їх організаціям надають представники державної влади. У науковій літературі ця обставина породжує полеміку про суб'єкта такого роду злочину та про можливість визнання держави суб'єктом злочину. Так, В.Ф. Антипенко стверджує, що «суб'єктами міжнародних злочинів як юридичної патології є, передусім, держави, а також фізичні особи, які виступають від їх імені і конкретно вчинюють ці злочини»¹³.

Позиція визнання держави суб'єктом злочинів була в науковій літературі піддана всебічній критиці як термінологічна маніпуляція, що не має ані правових підстав, ані сутнісного наповнення¹⁴, бо тут також, як і у випадку визнання суб'єктом злочину юридичної особи, здійснюється змішування понять суб'єкта злочину та суб'єкта відповідальності за вчинений злочин. Суб'єктами злочинів у даному випадку можуть бути лише фізичні особи, тобто представники державної влади. Держава же може виступати суб'єктом відповідальності за вчинені цими особами злочини, але відповідальності не кримінально-правової, а міжнародно-правової.

Таким чином, слід розрізняти суб'єкта злочину і суб'єкта відповідальності за вчинений злочин. Суб'єктами відповідальності можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи, а також держава, суб'єктом же злочину (суб'єктом кримінальної відповідальності) може бути тільки фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності до моменту вчинення нею конкретного суспільно небезпечного діяння.

Наступною ознакою суб'єкта злочину відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України є здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними, тобто осудність. Проблематика осудності посідає чільне місце в кримінально-правових дослідженнях, оскільки, як слушно зазначає П.А. Воробей, «кримінальна відповідальність має місце лише там і тоді, де і коли особа проявляє свою волю, коли у вчинку відбивається воля особи, бо якраз осередком, серцевиною злочину є лиха воля особи. За межами волі відповідальність втрачає свою суспільну частку, будь-який сенс, оскільки за цими межами неможливий ніякий суспільний вплив на особу та її поведінку»¹⁵.

Якщо особа під час вчинення злочину перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, то згідно з ч. 2 ст. 19 КК вона не підлягає кримінальній відповідальності. Ця вимога закону зумовлена насамперед тією обставиною, що осудність або її окремих прояв – обмежена осудність (ст. 20 КК) є необхідною передумовою для встановлення вини людини, а отже, і її кримінальної відповідальності за вчинене.

Чинний кримінальний закон пов'язує настання відповідальності особи за вчинений злочин також і з досягненням нею певного віку. Вік, з якого настає відповідальність за вчинення злочинів, залежить від того, за якою статтею КК України буде кваліфікуватися вчинене діяння. За загальним правилом згідно з ч. 1 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. У ч. 2 ст. 22 КК міститься вичерпний перелік злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з чотирнадцяти років.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки: суб'єктом злочинів є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність;

суб'єктом відповідальності за вчинене суб'єктом злочину кримінально каране діяння можуть виступати інші фізичні особи, юридичні особи, а також держава, але ця відповідальність не є кримінальною.

- ¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-е вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2015. – 528 с. – С. 154.
- ² Ємельянов М. В. Кримінальна відповідальність за шахрайство: моногр. / М. В. Ємельянов. – Х.: Право, 2014. – 176 с. – С. 116–117; Гуренко Д. Ю. Чи визнає чинний КК України юридичну особу суб'єктом злочину? / Д. Ю. Гуренко // Актуальні проблеми господарського, адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (м. Донецьк, 15 березня 2014 р.). – Донецьк: ООО «Цифровая типография», 2014. – С. 380–381.
- ³ Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-е вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2015. – 528 с. – С. 153, 468.
- ⁴ Крутов В. В. Методологічні підходи до підвищення ефективності боротьби з тероризмом / В. В. Крутов // Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвідомчий наук. зб. – К., 2000. – Т. 19. – С. 131.
- ⁵ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи / под ред. С. Г. Келиной и А. В. Наумова. – М., 1994. – С. 50–60.
- ⁶ Никифоров А. С. Об уголовной ответственности юридических лиц / А. С. Никифоров // Уголовное право: новые идеи / под ред. С. Г. Келиной и А. В. Наумова. – М., 1994. – С. 43–49.
- ⁷ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. В. Наумов. – М.: БЕК, 1999. – 590 с. – С. 201.
- ⁸ Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М.: Наука, 1990. – 256 с. – С. 54.
- ⁹ Крылова Н. Е. Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии): учеб. пособ. / Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. – 208 с. – С. 130–131.
- ¹⁰ Кузнецова Н. Ф. Цели и механизмы реформы уголовного кодекса / Н. Ф. Кузнецова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 78–86.
- ¹¹ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц / Б. В. Волженкин. – СПб., 1998. – 40 с. – С. 25–26.
- ¹² Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження / М. В. Семикін. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 145 с. – С. 132–133.
- ¹³ Антипенко В. Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы / В. Ф. Антипенко. – К.: ЮНОНА, 2002. – 723 с. – С. 434.
- ¹⁴ Комиссаров В. С. Террор, терроризм, «государственный терроризм»: понятие и соотношение / В. С. Комиссаров, В. П. Ємельянов // Вестник Московского университета. – 1999. – № 5. – С. 41–45. – (Серия 11. Право); Ємельянов В. П. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антiterористичного законодавства / В. П. Ємельянов, Л. В. Новікова, М. В. Семикін. – Х.: Кроссруд, 2007. – 216 с. – С. 39–40; Тероризм: определения и сущность / А. В. Коростиленко, Б. Д. Леонов, И. Н. Рыжов и др.; под общ. ред. В. В. Крутова, И. И. Мусиенко, В. А. Глушкова. – К.: Центр уч.-науч. и науч.-практ. изданий НА СБ Украины, 2014. – 192 с. – С. 64–49.
- ¹⁵ Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення у вину / П. А. Воробей. – К.: Атіка, 2009. – 176 с. – С. 20–21.

Резюме

Гуренко Д. Ю., Ємельянов В. П. Актуальні питання щодо визначення суб'єкта злочинів.

У наданій роботі розглядаються актуальні питання щодо кримінально-правової сутності суб'єкта злочинів, тобто ознак особи, яка підлягає кримінальній відповідальності за вчинення злочинів відповідно до Кримінального кодексу України.

Ключові слова: злочини, суб'єкт злочинів, ознаки суб'єкта.

Резюме

Гуренко Д. Ю., Ємельянов В. П. Актуальные вопросы относительно определения субъекта преступлений.

В представленной работе рассматриваются актуальные вопросы относительно уголовно-правовой сущности субъекта преступлений, то есть признаков лица, которое подлежит уголовной ответственности за совершение преступлений в соответствии с Уголовным кодексом Украины.

Ключевые слова: преступления, субъект преступления, признаки субъекта.

Summary

Gurenko D., Yemelyanov V. The actual issues of definition of the crime's subject.

The article is devoted to issue of criminal legal entity of offences' subject. In other words, signs of a person who is subject to criminal responsibility for offences under the Criminal code of Ukraine are discussed.

Key words: crime, subject of crime, signs of the subject.